

Makedonika

Vol 22, No 1 (1982)

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οι δίκoγχοι
χριστιανικοί ναοί

Γ. Γούναρης

doi: [10.12681/makedonika.542](https://doi.org/10.12681/makedonika.542)

Copyright © 2014, Γ. Γούναρης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Γούναρης Γ. (1982). Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οι δίκoγχοι χριστιανικοί ναοί. *Makedonika*, 22(1), 514–522.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.542>

γαγικό εμπόριο, την αγροτική οικονομία, την οικονομική πολιτική των Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων στὴ Θράκη, τὴν οικονομική λειτουργία τῶν ἐλληνικῶν ἀποικίων τῆς Θράκης, τὴ δημοσιονομική πολιτική τῶν Θρακῶν βασιλείων, τὴν κοινωνική δομὴ τῆς Θράκης, τὴν κοινωνική καὶ νομική θέση τῶν Θρακῶν ποὺ ζοῦσαν μέσα στὶς ἐλληνικὲς ἀποικίες, τὴν κοινωνική πολιτική τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων καὶ τῶν Ῥωμαίων καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις τῶν διαφόρων ἔθνικων ὁμάδων τῆς Θράκης.

Πολύτιμη ἀκόμα στοιχεῖα προσφέρει ἡ διατριβὴ στὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων λατρειῶν, στὴν ἱστορία τῆς τέχνης, καθὼς καὶ στὸν τομέα τῆς γλωσσολογίας (εἰδικότερα τῆς ἀνθρωπωνυμολογίας καὶ τοπωνυμολογίας). Κυρίως ὁμως ἡ διατριβὴ ἀποτελεῖ σπουδαία συμβολὴ στὴν ἐπιγραφικὴ ἔρευνα τῆς Θράκης. Κατ' ἀρχὰς δίνει ὅλη τὴ σχετικὴ ἐπιγραφικὴ βιβλιογραφία, ποὺ εἶναι πολυτιμότερη γιὰ τὶς μελλοντικὲς ἔρευνες, λόγω τῆς ἔλλειψης ἐνὸς corpus ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θράκης μὲ τὴ γεωγραφικὴ ἔκταση ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἐπειτα ἡ διατριβὴ προσφέρει τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὸ σχολιασμὸ καὶ τὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ καινοῦργου ἐπιγραφικοῦ ὕλικου ποὺ θὰ δημοσιευτεῖ μελλοντικὰ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές.

Γενικὰ ἡ διατριβὴ ἀποτελεῖ πολύτιμη συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἰδιαίτερα ὁμως τῆς ρωμαϊκῆς, ἐφόσον τὸ περισσότερο ὕλικό (κυρίως ἐπιγραφικό καὶ νομισματικό) ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀνήκει στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ συγκεκριμένα στὸς ἀτοκρατορικοὺς χρόνους. Ἔτσι στὴν οὐσία ἡ διατριβὴ διαφωτίζει τὴν πολιτικὴ καὶ κυρίως τὴν πολιτιστικὴ ἱστορία τριῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν: τῆς Θράκης, τῆς Κάτω Μοισίας καὶ τῆς Μακεδονίας (τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματός της). Γιατὶ στὸ ἔδαφος τῶν ρωμαϊκῶν αὐτῶν ἐπαρχιῶν ἔκτεινονταν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ ὄρια τῆς ἀρχαίας Θράκης. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, προσφέρει ἡ διατριβὴ πολλὰ νέα στοιχεία ποὺ ἀφοροῦν γενικότερα προβλήματα τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ὅπως εἶναι ὁ ρωμαϊκὸς ἀποικισμὸς, ἡ ἀμυντικὴ, οἰκονομικὴ καὶ ἐπαρχιακὴ πολιτικὴ τῆς Ρώμης, ἡ διάδοσις τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσας στὶς ἐπαρχίες τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, οἱ σχέσεις τῶν Ῥωμαίων μὲ τοὺς ντόπιους κατοικοὺς τῶν ἐπαρχιῶν κ.ἄ.

Δ. ΚΑΝΑΣΤΟΥΛΗΣ

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ νοαί, Ἀθήναι 1976, 80, σσ. 554, πίν. 635 ἐντὸς κειμένου, μὲ γαλλικὴ περίληψη σσ. 543-547 (ἐκδ. ΓΡΗΓΟΡΗ).

Ἅ ὁ συγγρ. τοῦ καλαισθητοῦ καὶ ὀγκώδους αὐτοῦ τόμου δὲν εἶναι ἀγνωστος στὸ ἐλληνικὸ καὶ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ κοινόν. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐργασία ποὺ θὰ προσπαθίσουμε νὰ παρουσιάσουμε στὴ συνέχεια καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἰστορικὴν ποὺ διατριβὴν, ἔχει γράψει πολυάριθμους μικρὰς καὶ μεγάλας μελέτες καθὼς καὶ βιβλιοκρισίες, νεκρολογίες κ.ἄ., καθὼς καὶ ἄλλα τρία ἄρθρα καὶ ἓνα βιβλίον σὲ συνεργασία μὲ τὸν καθηγ. Ν. Μουτσόπουλο.

Τὸ παρὸν βιβλίον, ποὺ ἀντικείμενό του εἶναι οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ νοαί, χωρίζεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια. Μετὰ ἀπὸ ἓνα μικρὸ σχετικὰ Πρόλογον, τὸ Μέρος Ι (σσ. 3-11) εἰσάγει τὸν ἀναγνώστη στὴν προβληματικὴ τοῦ ἔργου. Δίνει τὸν ὀρισμὸ τῶν δικογχῶν ναῶν καὶ τοὺς διαχωρίζει ἀπὸ τοὺς δίκλιτους: δικογχοὶ εἶναι γενικὰ οἱ μονόκλιτοι (μονόκλιτοι) νοαί ποὺ ἔχουν δύο ἀνεξάρτητους χώρους ἱεροῦ ἢ καὶ δύο ἄψιδες. Πρᾶσι δὲ κατὰ τὸ συγγρ. νὰ διακρίνονται ἀπὸ τοὺς δίκλιτους ναοὺς καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὰς μὲ δύο ἀντικρυστὲς κόγχες. Τὶς βασιλικὰς αὐτὰς ποὺ βρίσκονται κυρίως στὴ Βόρεια

‘Αφρική, Ίβηρική Χερσόνησο, Ίταλία, Λυβία και Αίγυπτο αλλά και στην περιοχή της Ρηνανίας ό συγγρ. τούς ονομάζει, πολύ όρθά, άμφικόγχους (και όχι δίκωχους). Ό όρος άποδίνει πολύ καλά τούς γαλλικούς absides en regard l’une de l’autre, basiliques à deux sanctuaires opposées και basiliques à contre-abside circulaire και τούς άνάλογους Ιταλικούς cotroabsidato και chiese ad absidi contrapposte και τούς Ισπανικούς cotroabsis και absides contrapuestas.

Ό όρος δίκωχος, κατά τό συγγρ., χρησιμοποιήθηκε ήδη από τό 1909 από τόν Γ. Λαμπάκη και τό 1930 από τόν Ι. Μηλιόπουλο. Παρόλο πού δέν είναι τόσο πετυχημένος έχει καθιερωθεί και χρησιμοποιείται από τούς περισσότερους νεότερους Έλληνες έρευνητές, ενώ οι περιφραστικοί όροι «δίδυμος άψις», «δίδυμοι κόγχαι Ιεροού», πού χρησιμοποιήσε ό Ν. Δρανδάκης και «ναοί μετά δύο κογχών Ιεροού», πού χρησιμοποίησε ό Α. Όρλάνδος δέν έπικράτησαν γιατί είναι δύσχρηστοι. Ό συγγρ. στην άνάπτυξη του θέματός του άκολουθεί τόν όρο «δίκωχος» «τόσο επειδή είναι παλαιότερος, όσο και γιατί τόν θεωρεί πιά όριστικά καθιερωμένο».

‘Ανάλογα με τή διαμόρφωση του Ιεροού οι δίκωχοι ναοί διακρίνονται κατά τό συγγρ. σε τρεις κατηγορίες:

α) ναοί πού έχουν δύο πλήρη Ιερά. Ό άριθμός τους είναι πολύ μικρός και βρίσκονται κυρίως στην ‘Αρμενία. Μερικοί άπ’ αυτούς έχουν προέλθει από μετασκευή δικλίτων, ενώ άλλοι είναι δικλίτοι μικρού μήκους με έναίο νάρθηκα.

β) οι ναοί της κατηγορίας αυτής έχουν ένα Ιερό με δύο κόγχες ίδιου περίπου ύψους και πλάτους, πού είναι συμμετρικά τοποθετημένες ως πρós τόν κατά μήκος άξονα του ναού. Τούς ναούς πού έχουν μόν δύο ίσοϋψείς και ίσοπλατείς κόγχες, αλλά ή μία βρίσκεται στον άξονα του ναού ό συγγρ. τούς ονομάζει ψευδοδίκωχους. Συναντάνται κυρίως στη μεταβυζαντινή άρχιτεκτονική του σημερινού έλληνικού χώρου (π.χ. τά παρεκκλήσια κοντά στη λητή των καθολικών τών μονών Κουτλουμουσίου, Γρηγορίου και ‘Εσφιγμένου). Τήν κατηγορία αυτή ύποδιαίρει σε τρεις παραλλαγές: στη Β1 κατατάσσει τούς ναούς πού οι δύο τούς κόγχες, συνήθως ήμικυκλικές, προβάλλουν ελεύθερες στην κάτωση. Στην παραλλαγή αυτή άνήκουν οι περισσότεροι γνωστοί δίκωχοι. Στη Β2 κατατάσσει τούς ναούς πού οι κόγχες τους εγγράφονται σε μία μεγαλύτερη ήμικυκλική άψίδα, έτσι πού ό ναός έξωτερικά φαίνεται ως μονόκογχος. Στην παραλλαγή άνήκουν πολύ λίγα γνωστά παραδείγματα. Τέλος στη Β3 παραλλαγή οι δύο κόγχες εγγράφονται στο πάχος του άνατολικού τοίχου. Πολλά άναμνηια της παραλλαγής αυτής βρίσκονται στις Κυκλάδες, και χρονολογούνται στη μεταβυζαντινή εποχή, και άλλα στην ‘Αρμενία.

γ) Στην τρίτη κατηγορία ό συγγρ. εντάσσει όλους τούς άλλους ναούς πού ό καθένας τους είναι ένα πραγματικό unicomp και δέν έχουν καμία μορφολογική σχέση μεταξύ τους.

Στατιστικά οι 118 ναοί πού μελετά ό συγγρ. άνήκουν τό 6% στην Α’ κατηγορία, τό 47% στη Β1, τό 9% στη Β2 και τό 22% στη Β3. Στη Γ’ άνήκει τό 4%, ενώ ένα ποσοστό 12% δέν είναι δυνατό νά χαρακτηριστεί.

Σύμφωνα με τή γνώμη του συγγρ. ένα μεγάλο μέρος τών δικόγχων ναών είναι άγνωστο ή έλάχιστα γνωστό στο έλληνικό και διεθνές έπιστημονικό κοινό. Δεκατρείς ναοί στη Νάξο, Τήνο, Κόθνο, Σίφνο και ‘Ικαρία έπισημάνθηκαν από τό συγγρ., ενώ άλλοι πέντε ναοί (Μ. ‘Ασία, Θήρα, Φοκίδα) χαρακτηρίστηκαν από τόν ίδιο ως δίκωχοι. ‘Επίσης γιά πρώτη φορά δημοσιεύονται στοιχεία γιά δέκα δίκωχους ναούς της Δωδεκανήσου.

Όσον άφορά τό Μέρος Ι του βιβλίου, πού παρουσιάσαμε, θά είχαμε νά παρατηρήσουμε πώς θά ήταν πιό πλήρες, κατά τή γνώμη μας, άν στίς αντίστοιχες κατηγορίες ναών άναφέρονταν και μερικά από τά σχετικά παραδείγματα με παραποιμές στο corpus, πού άκολουθεί, και άν δινόταν ένας όλοκληρωμένος στατιστικός πίνακας.

Τό Μέρος ΙΙ (σσ. 15-315) άποτελεί τό corpus. Ό συγγρ. καθόρισε νά συγκεντρώσει,

ύστερα από έρευνες δέκα ετών, τó ύλικό 118 μνημείων τού σπάνιου αúτου τύπου, πού προέρχονταν από τó γεωγραφικό χώρο πού ορίζεται από τή Μ. Άσία μέχρι τή Γαλλία και τή Γερμανία. Πολλές φορές αναγκάστηκε νά χρησιμοποιήσει βιβλιογραφία σέ μη διεθνείς γλώσσες. Τά μνημεία μελετώνται κατά γεωγραφικές περιοχές. Τούτο είναι μὲν σωστό, άλλα ίσως θά ήταν προτιμότερο και όρθότερο νά ταξινομηθούν κατά τύπους, γεγονός πού θά διευκόλυνε τίς συγκρίσεις και τήν εξαγωγή συμπερασμάτων. Έξετάζονται με τή σειρά τά μνημεία τής Μ. Άσίας, Άρμενίας, Ρωσίας, νησιωτικής και ήπειρωτικής Έλλάδας, Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας, Ίταλίας, Γαλλίας, Έλβετίας, Γερμανίας και Αυστρίας και δίνεται περιληπτική άλλα άκριβής περιγραφή τεκμηριωμένη με σχέδια και πλούσιο φωτογραφικό ύλικό. Όταν πρόκειται γιά μνημεία άδημοσίεστα τότε οι περιγραφές είναι πιό αναλυτικές και τά σχέδια και οι φωτογραφίες περισσότερες.

Τó Μέρος ΙΙΙ (σσ. 321-368), πού αποτελείται από έξι κεφάλαια, είναι άφιερωμένο στά γενικά και ειδικά χαρακτηριστικά τών δικόγγων ναών. Πριν από τó μέρος αúτό προτάσσεται χάρτης, όπου σημειώνονται οι περιοχές στίς όποιες βρίσκονται οι δίκωγοι ναοί. Στο Ι κεφ. γίνεται λόγος γιά τή γεωγραφική εξάπλωση τών δικόγγων ναών. Όλοι οι ναοί αúτοι βρίσκονται σ' ένα χώρο πού κατά τó συγγρ. σχηματίζει ένα τόξο, πού τó ένα του πóδι βρίσκεται στην Άρμενία και τó άλλο στην Άπουλία. «Άπό δό τó τόξο μας κατά ένα τρόπο διχάζεται: από τή μιá ακολουθεί τήν Άδριατική και καταλήγει στή Λομβαρδία, τή λομβαρδική Έλβετία, γιά νά καταλήξει στή Λίμνη τής Κωνσταντίας και τó αυστριακό Schwaz. Άπ' τήν άλλη τó τόξο περιλαμβάνει τά νησιά τού Τυρρηνικού, τίς άκτές τής Lunigiana, καθώς και τίς άκτές τής ΝΑ Γαλλίας».

Στή συνέχεια ó συγγρ. σημειώνει πός ή ύπαρξη παραδειγμάτων από τήν Άρμενία μέχρι τήν Άπουλία είναι πολú φυσική άφου, όπως έχει σημειωθεί και από άλλους έρευνητές (Σωτηρίου, Ξυγγόπ.) λο, Βοκοτόπουλο), οι περιοχές βρίσκονται στό γεωγραφικό χώρο τής λεγόμενης «Σχολής τής Άνατολής» τής παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης. Σχετικά δέ με τούς ναούς πού βρίσκονται στίς «μασχάλες» τής Ιταλικής χερσονήσου, καθώς και σέ περιοχές πού γειτονεύουν με τή βόρεια Άδριατική συμπληρώνει πός ή παρουσία τους όφείλεται στό ότι ήταν και είναι λιμάνια άπ' όπου ή Εδρώπη έπικοινωνούσε με τά ανατολικά παράλια τής Μεσογείου και τούς άγιους Τόπους.

Ή άπουσία δικόγγων ναών από τή Σικελία άποδίδεται από τó συγγρ. στό γεγονός ότι τó νησί δέν δεχόταν εύκολα ανατολικές επιδράσεις. Θά μπορούσαμε όμως νά συμπληρώσουμε, όπως γράφει και ó R. Carraia (στή βιβλιοκρισία του γιά τούς δικόγγους, R.A.C, 3-4, 1979, 377-390), πός ή θέση τού νησιού στό κέντρο τής Μεσογείου τού έδινε τή δυνατότητα νά δέχεται και άλλες επιδράσεις ίδίως άραβικές.

Σχετικά δέ με τούς δίκωγους πού βρίσκονται σέ περιοχές τής Δύσης, πάντοτε, όπως λέγει ó συγγρ., οι περιοχές αúτες είχαν σπενές έμπορικές σχέσεις με τήν Άνατολή και εκτός από τó δίκωγο σχέδιο τού ναού τους ύπάρχουν πάντα στόν ευρύτερο γεωγραφικό τους χώρο πολλές ανατολικές επιδράσεις.

Στό ΙΙ κεφ. εξετάζεται ή θέση όπου χτίστηκαν οι δίκωγοι ναοί. Πριν από τó κεφ. παρεμβάλλεται ένας πίνακας, όπου ένδεικτικά σημειώνονται οι θέσεις τών 115 από τούς 118 ναούς τού corpus. Σέ ύποσημείωση ó συγγρ. (σ. 325) δικαιολογεί γιati δέν περιλαμβάνει τούς ναούς τού Ala Kilise τής Κιλικίας, τού Saint Gall και τής Santa Maria del Castello στό Mesocco τής Έλβετίας. Σωστότερο θά ήταν, νομίζω, νά μη περιλαμβάνονταν και στό corpus. Θά μπορούσε ó συγγρ. νά άνασκευάσει τίς άπόψεις παλιότερων έρευνητών σέ ύποσημείωση και έτσι θά απέφυγε τήν άδικη γι' αúτον κριτική τού Urs Peschlow, ó όποιος, μη καταλαβαίνοντας προφανώς τó κείμενο τού Γ. Δημητροκάλλη, τού καταλογίζει ότι περιλαμβάνει τó ναό τού Saint Gall ως μοναδικό άντιπρόσωπο όλων τών εκκλησιών με δύο κόγχες (άντικρυστές) από τήν παλαιοχριστιανική έποχή μέχρι τó Δυτικό Μεσαίωνα και

τὴν ἐποχὴ μετὰ ἀπ' αὐτὸν (βλ. BZ. 74, 1981, 356). Στὴν πραγματικότητα ὁ συγγρ. ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ 9ου αἰ. ἀποτελεῖ τυπικὸ παράδειγμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου». Τὸ σφάλμα του εἶναι πὸς δὲν παραθέτει κάτωση τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου.

Ἄπο τὸν πίνακα μὲ τις θέσεις τῶν δικόγγων ναῶν ἀβίαστα βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πὸς 66 ναοί (57%) εἶναι χρισμένοι σὲ νησιά, 17 ναοί (15%) σὲ ἀκτές ἢ κοντὰ σὲ ἀκτές, 5 ναοί (4%) σὲ νησιά λιμνῶν ἢ ποταμῶν, 11 ναοί (10%) σὲ περιοχὲς παρόχθιες καὶ 16 ναοί (14%) στὴν ἐνδοχώρα.

Συνεχίζοντας ὁ συγγρ. παρατηρεῖ πὸς ἀπὸ τοὺς 70 δικόγγους ναοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ χάρου, ἐνῆνα εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν ἅγιο Νικόλαο καὶ τέσσερις στὴν ἅγ. Παρασκευή, πὸς στὴν Ἄμοργό τῶν Κυκλάδων θεωρεῖται προστάτιδα τῶν θαλασσινῶν. Στὸν ἅγ. Γεώργιο, πὸς θεωρεῖται καὶ αὐτὸς προστάτης τῶν θαλασσινῶν εἶναι ἀφιερωμένοι ὀκτὼ δικόγχοι, ἐνὼ συνδέονται μὲ τὴν ζωὴ τῶν ναυτικῶν οἱ ἅγ. Σάββας καὶ ἅγ. Βαρβάρα, γιὰτι γιορτάζουν τὴν ἀμέσως ἐπόμενες ἡμέρες ἀπὸ τὴν γιορτὴ τοῦ ἅγ. Νικολάου, στοὺς ὁποίους εἶναι ἀφιερωμένοι ναοί στὴν Κόθνο καὶ Σέριφο. Ἡ σχέση τῶν δικόγγων ναῶν μὲ τὸ ὕψος στοιχείου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Ἐνα μέρος ἀπὸ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς ἔχουν σχέση μὲ τοὺς νεκροὺς, καὶ τότε τὸ νερὸ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τρεῖς λόγους: πρῶτα γιὰ νὰ ξεδιψοῦν οἱ νεκροί, δεύτερο γιὰ νὰ ἐμποδιστοῦν οἱ ψυχές τους νὰ ξαναυρῆσουν ἀνάμεσα στοὺς ζωντανούς καὶ τρίτο γιὰτι οἱ λαοὶ οἱ θαλασσινοὶ δύσκολα βάζουν τὸν παράδεισο μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἀναφέρεται στὶς πεποιθήσεις τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, τῶν Σλάβων, Γερμανῶν καὶ Κελτῶν σχετικὰ μὲ τοὺς παράδεισους-νησιά. Ἀκολουθεῖ μιὰ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴ νεοελληνικὴ λαϊκὴ ποίηση, ὅπου διαπιστώνεται πὸς σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπάρχει συσχέτιση ἀνάμεσα στὸ νερὸ καὶ τὸ θάνατο. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀγάπη τοῦ συγγρ. γιὰ τὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ, ὁμοῦ νομίζουμε πὸς ἡ ἐργασία θὰ κέρδιζε σὲ πικρότητα ἀν ἔλειπαν τὰ ἀποσπάσματα κυρίως ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια πὸς παραθέτει, καθὼς καὶ τὰ αὐτοῦσια χωρία ἀπὸ παλιότερους ἐρευνητές.

Ἡ προσοχὴ τοῦ συγγρ. στρέφεται στὴ συνέχεια στὴν ἐρευνα τῆς θέσης τῶν νεκροταφείων. Ὑπάρχουν παραδείγματα νεκροταφείων ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ καὶ ἀρχαία ἐποχὴ πὸς βρίσκονται κοντὰ στὴ θάλασσα, τὸ ἴδιο δὲ οὐμβαίνει καὶ κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη ἐποχὴ. Πολὴ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ τοπογραφικὴ σχέση «οἰκισμὸς-ρέμμα-νεκροταφείο», καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ μικρῶν νησιῶν-νεκροταφείων. Ὅλα τὰ παραπάνω τὰ συνδέει, πολὺ σωστά, ὁ συγγρ. μὲ τὶς δοξασίες γιὰ τὴ δίψα τῶν νεκρῶν καὶ τὸ corpus προκύπτει πὸς 14 ναοὶ εἶχαν ἰδρυθεῖ ὡς νεκροταφειακοί, 10 εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ μεμονωμένους ταφές, 8 ἦταν ναοὶ μιᾶς ταφῆς ἢ οἰκογενειακοῦ τάφου, 4 ναοὶ εἶχαν ἰδρυθεῖ ἢ χρησιμοποιοῦντο γιὰ ὀστεοφυλάκια ἢ κοντὰ τοὺς εἶχαν ἰδρυθεῖ ὀστεοφυλάκια, 7 ναοὶ θεωροῦνται ἀπὸ ἐπιγραφεῖς ἢ ἄλλα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα νεκρικοὶ καὶ τέλος τρεῖς ναοὶ θεωροῦνται νεκρικοὶ εἴτε λόγῳ τοῦ χώρου ὅπου ἰδρύθηκαν, εἴτε λόγῳ τῶν διαστάσεών τους. Σαρνανταῖς λοιπὸν ἀπὸ τοὺς 115 γνωστοὺς δικόγγους ναοὺς, δηλ. ἕνα ποσοστὸ 40%, εἶχαν χαρακτῆρα νεκρικό, ταφικό ἢ νεκρολατρικό. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀνεβεῖ ἂν μερικοὶ ναοὶ ἦταν καλύτερα δημοσιευμένοι κι ἂν εἶχαμε συμπληρωματικὰ στοι-

χεία που διέφυγαν την προσοχή των μελετητών τους. Συνεχίζοντας εξετάζει τις ονομασίες των δικόγων ναών και παρατηρεί πώς μερικοί απ' αυτούς είναι αφιερωμένοι σε άγιους είτε καθαρά ψυχοπομπούς (όπως π.χ. ο άρχάγγελος Μιχαήλ και ο άγ. Μερκούριος) είτε σε άγιους που σε μερικά μέρη θεωρούνται ψυχοπομποί (όπως π.χ. ο άγ. Νικόλαος στη Σύμη). Υπάρχουν επίσης δικογοι ναοί αφιερωμένοι στην άγ. Παρασκευή ή οποία ταυτίστηκε με την ημέρα Παρασκευή, που σε μερικά μοναστήρια είναι αφιερωμένη στη μνήμη των νεκρών. Τέλος δικογοι ναοί είναι αφιερωμένοι στον άγ. Άθανάσιο, το όνομα του οποίου θυμίζει την άθανασία της ψυχής, καθώς και στην Κοίμηση της Θεοτόκου, όνομα-σία κατάλληλη για κοιμητηριακούς ναούς, ενώ άλλοι θεωρούνται νεκροταφειακοί από τη διακόσμηση που έχουν και ιδίως την παράσταση του Τριμόρφου της Δεήσεως στην κόγ-χη.

Στό μικρό σχετικά κεφάλ. IV ασχολείται με τους τύπους των ναών που έχουν δικογοχα ιερά. Έτσι συμπερασματικά κάπως αναφέρει, ότι το δικογοχο σχήμα συνδυάστηκε εκτός από τους μονόχωρους (μονόκλιτους) και με ναούς άλλων τύπων, όπως με τρουλαίες βασιλικές, με βασιλικές με συνεπτυγμένο τρούλο, με σταυρικές βασιλικές, με ναούς σχήματος ελευθέρου σταυρού, με μονόκλιτους σταυροειδείς ναούς, καθώς και με κυκλικούς. Σε μερικές περιπτώσεις τα παραδείγματα των ναών είναι μοναδικά, (Yusuf Κοs Καπαδοκίας, Άγ. Γεώργιος Λευκός Καρπάθου κ.ά), ενώ όσον αφορά τα βαπτιστήρια τέσσερα από αυτά που αναφέρονται στο corpus είναι βρομικοί χώροι, ένα είναι κυκλικό και ένα πλυγωνικό. Ίσως, γράφει ο συγγ., κανένα βαπτιστήριο να μην ύπηρξε έξ ύπαρχης δικογοχο αλλά να απέκτησε τις κόγχες του όταν έπαψε πια να χρησιμοποιείται ως βαπτιστήριο. Θά πρέπει ίσως να αναφερθούν και οι τέσσερις δικογοχες βασιλικές με τρούλο, στις όποιες ο τρούλος καλύπτει όλόκληρο το τετράγωνο στην κάτωψη ναό. Τους ναούς αυτούς, που όλοι τους βρίσκονται στα έλληνικά νησιά, ό Α. Όρλάνδος τους όνόμασε «μασσωλειοειδους» τύπου και ή Κ. Φατούρου «τύπου μασσωλείου».

Τό κεφ. τελειώνει με την παρατήρηση του συγγ. πώς ποσοστό 27% από τους δικογοχους ναούς της Άνατολής είναι έξ όλόκληρου ή έν μέρος ύπόσκαφοι. Τό γεγονός άποδίνεται από τό συγγ. ότι πολλοί δικογοι ναοί είναι νεκρικοί.

Στό V κεφ. γίνεται λόγος για τις διαστάσεις των δικόγων, που πάντοτε είναι μικρότεροι από τους άλλους με μία κόγχη που βρίσκονται στην ίδια περιοχή. Τούτο άποδίνεται στο ότι μεγάλος άριθμός δικόγων ήταν οικογενειακοί νεκρικοί. Άρκετά καταποιστικός είναι ό πίνακας με τά έμβραδα των δικόγων που προηγείται του κεφαλαίου.

Στό VI κεφ. γίνεται λόγος για τις περιόδους της έξαρσης και ύφησης των δικόγων ναών. Ό τύπος εμφανίζεται σχεδόν ταυτόχρονα στην Άνατολή και τη Δύση (με κάποιο προάδισμα της Μ. Άσίας) κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Δέν έχουμε μνημεία κατά τους Ζ' και Η' αιώνες. Έξαρση των δικόγων παρατηρείται κατά τους Θ'-ΙΓ' αιώνες. Μετά τό ΙΓ'-ΙΔ' αί. οι δικογοι παρακμάζουν και διατηρούνται μόνο σε νησιά του Αιγαίου και ιδίως των Κυκλάδων.

Στό Μέρος IV (σσ. 371-383) ό συγγ. αναφέρεται στις θεωρίες γύρω από την καταγωγή των δικόγων ναών. Στό Ι' κεφ. αναφέρονται οι άπόψεις των ξένων αρχιτεκτόνων και αρχαιολόγων. Ό πρώτος που ένδιαφέρθηκε για την καταγωγή του δικόγου ναού ήταν ό Γάλλος Pr. Mérimée, που τό 1840 με άφορμή τό ναό της άγ. Χριστίνας της Κορσικής διατύπωσε την άποψη ότι οι δύο κόγχες παριστάνουν τους μαστούς της άγίας, που σύμφωνα με τό συναξάριο της άνάβρεψε με τό γάλα της δύο φίδια.

Ό C. Enlart, τό 1899 και 1917, σημείωσε πώς τό δικογοχο σχήμα δυνατόν να όφείλεται είτε στη «συλλειτουργία δύο δογμάτων είτε στην επιθυμία να τιμηθούν δύο ταυτοχρόνως άγιοι. Τη δεύτερη από αυτές τις άπόψεις είχε ήδη τό 1908 διατυπώσει ό Αγύ.

'O G. de Angelis d'Ossat τὸ 1942 δέχεται, ὅτι ὁ τύπος προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή καὶ οἱ δύο ἀψίδες ὀφείλονται στὸ ὅτι οἱ ναοὶ εἶναι ἀφιερωμένοι σὲ δύο ἁγίους. Συμπληρώνει δὲ πῶς οἱ λίγες ἰταλικὲς ἐκκλησίες αὐτοῦ τοῦ τύπου προέρχονται ἀπὸ πρότυπα βυζαντινοκρητικά.

Τὸ 1954 ὁ H. Nhalpakhch'ian, ἀγνοώντας τὴν παλιότερη βιβλιογραφία ἀλλὰ καὶ πολ-
λοὺς ἀπὸ τοὺς δίκωχους ναοὺς τῆς πατρίδας του, καταλήγει στὸ συμπέρασμα, πὼς οἱ δίκωχοι ναοὶ ἔχουν προέλευση ἄρμενική.

Τὸ 1961 ὁ Miraballa Roberti, ποὺ ἀγνοεῖ τοὺς δίκωχους τῆς Ἀνατολῆς καὶ μερικοὺς τῆς Δύσης, καταλήγει στὸ ἐντελῶς ἐσφαλμένο συμπέρασμα, πὼς «L'origine delle chiese a due absidi è ricercata in ambiente carolingio e non romanico».

Τὸ 1965 ὁ R. Tronfi μὲ εὐκαιρία τοὺς δίκωχους ναοὺς τῆς La Spezia καὶ Lunigiana ὑποθέτει πῶς ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ἀψίδες πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς «μαρτύριον» γιὰ τὴ διαφύλαξη λειψάνων.

Τὸ 1968 ὁ Τούρκος βυζαντινολόγος Semavi Eyice μὲ εὐκαιρία τὴν ἐκ νέου μελέτη τοῦ δίκωχου ναοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Goshavank τῆς Ἀρμενίας ἐπανερχεται στὴν παλιὰ ἄποψη τοῦ J. W. Crowfoot καὶ γράφει πῶς οἱ δύο ἀψίδες συνδέονται μὲ τοὺς συναυτοκράτορες Βασίλειο Β' καὶ Κωνσταντῖνο Η' (ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος γράφεται Β' ἀντὶ Η').

Τέλος ἀναφέρεται καὶ ἡ παλιὰ ἄποψη τοῦ J. A. Brutails, ὁ ὁποῖος τὸ 1892 μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μελέτης τοῦ δίκωχου ναοῦ τοῦ Montbolo τῆς Γαλλίας, κάνει τὴν ἀπίθανη σκέψη, πῶς οἱ δύο ἀψίδες ὀφείλονται στὴν ἀδυναμία τῶν μαστορῶν νὰ κατασκευάσουν μὴ μεγάλη ἀψίδα. Τὴν ἄποψη αὐτὴ υἱοθέτησε τὸ 1929 ὁ R. De Lasteyrie.

Στὸ II κεφ. τοῦ IV Μέρους γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων καὶ ἀρχαιολόγων. Πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τοὺς δίκωχους ναοὺς εἶναι ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰ. Κουμανούδης, ποὺ τὸ 1959 διατύπωσε τὴν περίεργη θεωρία, πῶς οἱ δύο κόγχες ὀφείλονται μᾶλλον στὸ μικρὸ πλάτος τῶν ναῶν τὸ ὅποιο δὲν ἐπέτρεπε νὰ ἰδρυθεῖ καὶ τρίτη κόγχη. Παρόλο ποὺ ἡ ἄποψη αὐτὴ κρίθηκε δυσμενῶς ἀπὸ τὸν Π. Βοκοτόπουλο (1967-68) καὶ Δ. Βασιλειάδη (1960) ὁ Κουμανούδης τὸ 1968 ἐπανερχεται στὴν παλιὰ του ἄποψη.

'Ο Α. Ὁρλάνδος μὲ ἀφορμὴ τὸ ναὸ τῆς Φλουριάς Πάρου διατύπωσε τὴν ἄποψη, πῶς οἱ δύο κόγχες τοῦ ναοῦ ἐξυπηρετοῦσαν ὁμόστεγο λειτουργία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, πράγμα ἀναμφισβήτητο γιὰ τὸ ναὸ αὐτό.

'Ο Δ. Βασιλειάδης, παρὰ τὴν ἑλλιπῆ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, τὴν ἀγνοία ἄρκετῶν μνημείων καὶ τὰ πολλὰ λάθη του, πλησίασε περισσότερο στὴ λύση τοῦ προβλήματος. Θεωρεῖ: α) τὴν προέλευση τοῦ τύπου τῆς ἐπιπεδότεγης κυκλαδικῆς βασιλικῆς μὲ δύο κόγχες δυτικῆ, β) τὴν καταγωγὴ τοῦ μονόκλιτου τύπου μὲ δύο κόγχες ἀνατολικῆ, γιατί βρίσκεται στὴν Κύπρο παράδειγμα ποὺ ἀνήκει στὴν πρῶτοβυζαντινὴ περίοδο, γ) ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ (Ἄγιοι Τόποι) ἦσαν οἱ Σταυροφόροι τὸ δίκωχο θολοσκεπὴ ναὸ καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ Δύση ἐπανεῆλθε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὶς ἀνάγκες συλλειτουργίας. Πάνω στὶς ἀπόψεις τοῦ Βασιλειάδη ὁ συγγρ. παρατηρεῖ: α) ὁ τύπος τῶν δίκωχων κυκλαδικῶν ναῶν δὲν ἔχει δυτικὴ προέλευση πράγμα ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς πρὸ τῆς φραγκοκρατίας ναοὺς τῆς Νάξου, β) παρόλο ποὺ ὑπάρχουν ναοὶ ὅπου γίνεται συλλειτουργία τὸ δίκωχο σχέδιο δὲν φαίνεται νὰ ὀφείλεται στὴ φραγκοκρατία, γ) στὴν Κύπρο ὁ τύπος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα μόνο ναὸ, τὸν Ἄγ. Γεώργιο Ἀφέντρικας Καρπασίας, δ) ἡδὴ πρὶν ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς στὴ Δύση, ὅπου ὑπάρχουν παραδείγματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις τοῦ Π. Βοκοτόπουλου, παρατηρώντας, πῶς ἔν καὶ ἀγνοεῖ μερικὰ παραδείγματα, πλησίασε περισσότερο τὴ λύση τοῦ προβλήματος.

Ἐσὸς τοῦ ἀντιπαρατρεῖ α) πῶς ὁ τύπος τοῦ μονώχωρου δίκωγου ναοῦ δὲν διαδόθηκε κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, γιατί ὑπάρχουν παραδείγματα στὴν Ἀνατολὴ καὶ Δύση ποῦ χρονολογοῦνται μέχρι καὶ τὸν Ε' αἰ., β) ὅτι μόνο λίγοι σχετικά ναοὶ χρησιμοποιήθηκαν ἐπὶ ἐνετοκρατίας γιὰ συλλειτουργία τῶν δύο δογμάτων στὶς Κυκλάδες καὶ γ) δὲν εἶναι σωστὸ πῶς οἱ δίκλιτοι δίκωγοι ναοὶ «ἔχουν διάδοσιν» κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο στὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς σχολῆς». Ὑπάρχουν πολλοὶ δίκλιτοι ναοὶ τῆς Δύσης ποῦ χρονολογοῦνται στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Σὲ νεώτερη τὸν ἐργασίᾳ ὁ Π. Βοκοτόπουλος διορθώνει τὴ χρονολογία ἐμφάνισης τῶν δικόγων σημειώνοντας ὅτι χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων.

Στὸ Μέρος V (σσ. 387-423), ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κεφάλαια, ἀσχολεῖται ὁ συγγρ. μὲ τὴν ἀρχαία κληρονομία. Τὸ I κεφ., πλοῖσιο σὲ βιβλιογραφία, ἀποτελεῖ μιά γενικὴ ἐξέταση μὲ πολλὰ παραδείγματα τῶν διδύμων θεοτήτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τῶν διδύμων βομῶν καὶ τῶν δίκλιτων καὶ δικόγων ναῶν τῆς ἀρχαιότητας. Καταλήγει δὲ στὸ συμπέρασμα πῶς τὰ δίκλιτα ἔθνικα οἰκοδομήματα ὑπῆρξαν οἱ ἄμεσοι πρόγονοι τῶν δίκλιτων χριστιανικῶν θρησκευτικῶν κτηρίων ποῦ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ἤδη ἀπὸ τὸν Ε' μ.Χ. αἰώνα. Ἡ ἀρχαιότητα γνώριζε τὰ δίκλιτα οἰκοδομήματα καὶ τὶς δικόγχεσ οἰκοδομὲς καὶ ἡ πείρα τῆς εἶναι πολὺτιμη γιὰ τὴ γένεση τῶν «διμαρτύρων» δικόγων ναῶν.

Στὸ μικρὸ II κεφ. ἐξετάζεται ἡ σχέση τῶν δικόγων καὶ δίκλιτων ναῶν καὶ τινίζεται ἀκόμα μιά φορὰ ἡ στενὴ τυπολογικὴ καὶ μορφολογικὴ τους ὁμοιότητα. Παρατρεῖ ἀκόμα ὁ συγγρ. ὅτι ὅπου συνήθως ὑπάρχουν δίκωγοι ναοὶ ὑπάρχουν πάντα καὶ δίκλιτοι, ἐνῶ κατὰ τρόπο περιεργὸ δὲν παρατρεῖται τὸ ἀντίθετο.

Στὸ VI Μέρος (σσ. 427-473), ποῦ τὸ ἀποτελοῦν δύο κεφάλαια, ἐξετάζονται: στὸ I κεφ. οἱ νεκρικοὶ χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ στὸ κεφ. II οἱ δίκωγοι ταφικοὶ χώροι. Ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἐρευνά του ὁ συγγρ. θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ δίκωγοι ναοὶ εἶναι ἀπλῶς διμάρτυροι, ἄπουη ποῦ τὴ δέχονται κι ἄλλοι ἐρευνητές. Ὅμως τὸν ἀπασχολοῦν τρία ἐρωτηματικά: α) πῶς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῶν δικόγων ναῶν στὰ νησιά τῆς Μεσογείου καὶ κοντὰ σὲ σπουδαία λιμάνια; Μήπως μποροῦν νὰ σχετιστοῦν μὲ τοὺς ναυτικούς καὶ τὴ ζωὴ τους; β) πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς ἐνδοχώρας βρίσκονται κοντὰ σὲ ὄχθες ποταμῶν, λιμνῶν, πηγῆς ἢ λιμναῖα νησιά, γ) γιατί ἓνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς δικόγγχεσ ναοὺς εἶναι νεκροταφειακοὶ ἢ νεκρολατρικοὶ; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ προστίθεται καὶ ἡ δυσκολία τῆς ὑπαρξὸς δύο ἁγίων τραπέζων στὸν ἴδιο ναό, πράγμα ποῦ ρητὰ ἀπαγορευόταν κατὰ τοὺς ἐξὶ πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ὁ νεκρολατρικὸς ναὸς ἔχει διαφορετικὸ προορισμὸ ἀπὸ τὸν ἐνοριακό. Ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες καὶ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τοὺς ἐνοριακοὺς ἢ τὰ καθολικά μόνον, ὅπου γίνονται καὶ μεμονωμένες ταφῆς σημαντικῶν προσώπων. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ὁ νεκρικός ναὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν κύριο ναό ἢ παραπλευρῶς. Μερικὲς φορὲς οἱ ἐνοριακοὶ μποροῦν νὰ μετατραποῦν σὲ νεκρικοὺς ἢ ἀντίστροφα. Τέλος ὁ νεκρικοὶ ναοὶ μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι χωρὶς ἀνίδα ἱεροῦ μιά καὶ δὲν ἔχουν ἅγια τράπεζα.

Στὸ II κεφ. γίνεται λόγος γιὰ τοὺς δικόγγχεσ ταφικοὺς χώρους σὲ μιά προσπάθεια νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ καιαγωγή τῶν δύο κογγχῶν τῶν μνημείων ποῦ ἐξέτασε. Ἡ ἀπάντηση ποῦ δίνει στὸ ἐρώτημα ἔχει δύο σκέλη: α) ὡς πρότυπο τοῦ δικόγγχου νεκρικοῦ πρέπει νὰ χρησίμευσαν δίκωγοι ταφικοὶ χώροι τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, καὶ β) ἡ κατάργηση τῆς μεσαίας κόγγχης δὲν σήμαινε ἀπαραίτητα καὶ τὴν κατάργηση τῶν πολίων μικρῶν κογγχῶν ποῦ χρησιμοποιοῦνται ἀνεξάρτητα σὲ πολλῆς περιπτώσεις. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν δικόγγχων ταφικῶν χώρων ἀνακεφαλαιώνοντας σημειώνει, πῶς ὁ νεκρικός χαρακτήρας ὀριμένων δικόγγχων ἐρμηνεύει ἀπόλυτα τὰ ἐρωτήματα τῆς σ. 427 καὶ μάλιστα τὰ I καὶ III.

Τέλος όσον άφορά τήν ειδική γεωγραφική εξάπλωση τών δίκωχων δίνεται ή άπάντηση ότι ό τύπος υιοθετήθηκε μόνο από τή λεγόμενη «Σχολή τής Άνατολής» τής παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης. Όσον άφορά δέ τήν καταγωγή τών διδωμων άψίδων τήν άνάγει σέ παλαιοχριστιανικά ταφικά και σέ πιό παλιά παγανιστικά ρωμαϊκά κτήρια.

Στό VII Μέρος (σσ. 477-480) έκθέτει ό συγγρ. τά συμπεράσματα τής έρευνας του, τά όποια είναι: α) ό δίκωχος, όπως και ό δικλιτος ναός πρέπει να γεννήθηκαν στή Μ. Άσία κάτω από ισχυρές έλληνιστικές και ρωμαϊκές επιδράσεις, β) οι λόγοι τής δημιουργίας του είναι κυρίως λατρευτικοί και σέ σπάνιες περιπτώσεις είναι κατασκευαστικοί-κτηριολογικοί. Στή συνέχεια κάνει άνακεφαλαίωση τών όσων μέχρι τώρα έξέθεσε. Έτσι τό 17% τών δίκωχων του corpus, ήτοι 22 ναοί είναι άφιερωμένοι σέ ζεύγος άγιών. Μερικοί είναι προορισμένοι για όμοστέγη λειτουργία δύο δογμάτων. Άλλοι δίκωχοι προέρχονται από μετασκευή μονόκωχων ναών. Και τέλος πολλοί δίκωχοι ήταν νεκρικοί ή νεκρολατρικοί. Τελειώνει δέ με μιá έλπίδα-εύχή, πώς ή περαιτέρω έρευνα θα ένισχύσει περισσότερο τή θέση τής διατριβής του.

Στό τέλος του βιβλίου (σσ. 483-513) ύπάρχει πλούσια βιβλιογραφία και άναλυτικό έπρετήριο (σσ. 515-540) πού εκδολώνουν πολύ τό μελετητή. Χρήσιμη είναι και ή σύντομη περίληψη στα γαλλικά (σσ. 543-547) για τούς μη γνωρίζοντες ελληνικά.

Η μελέτη του Γ. Δημητροκάλλη έχει δουλευτεί με πολύ ζήλο και άυταπάρνηση, θά έλεγα, μιá και, όπως φαίνεται από τά γραφόμενά του, πολλά μνημεία, ίδίως του έλλαδικού χώρου, πού παραθέτει στό corpus τά έπισκέφθηκε και τά μέτρησε ξανά. Η έπιθυμία του δέ να βοηθήσει και τό μελετητή στήν έρευνά του τόν κάνει να μήν άρκεϊται σέ ένα σχέδιο του μνημείου, αλλά να δίνει πολλές άπεικονίσεις του. Τό ίδιο συμβαίνει και με τό κείμενο. Έμπλουτίζεται με χωρία άυτοΰσια παρμένα από τις διάφορες έργασίες πού χρησιμοποιεί. Τοΰτο είναι δίκωπο μαχαίρι, γιατί στό τέλος, έχω τή γνώμη, πώς άποβαίνει σέ βάρος του συνθετικού χαρακτήρα του βιβλίου.

Ύστερα από τήν έκτενή μάλλον παρουσίαση του βιβλίου του Γ. Δημητροκάλλη θά μπορούσαμε να σταθοΰμε σέ μερικά μόνο σημεία. Πρέπει μάλλον να συμπληρωθεί ή σχετική με τούς δίκωχους τής νότιας Ίταλίας βιβλιογραφία. Έτσι τά μνημεία τής περιοχής αΰτης πού περιλαμβάνονται στό corpus από ένα (S. Procopio di Fasano) θά γίνουν πάνω από δεκαπέντε. Για τή βιβλιογραφία και τά μνημεία βλ. R. C a r r a r a, R.A.C. 3-4, 1979, 387-388). Στήν περιοχή Μονοπολί (Bari) ένα ποσοστό 50% τών λαξευμένων στους βράχους έκκλησιών είναι δίκωχοι. (Βλ. N. L a v e r m i c c e a, Gli Insemediamenti rupestri del territorio di Monopoli (Corpus degli insemediamenti medievali della Puglia, della Lucania e della Calabria, 1, Bari 1977). Στα μνημεία τής Βουλγαρίας πρέπει να προστεθεί ή λαξευτή έκκλησία τής Άγ. Μαρίας κοντά στή Viktorova Laka πού δημοσιεύτηκε τό 1977 (βλ. A. Novak, La chapelle rupestre Sainte Marine près de Viktorova Laka, Byz Slav. 38, 1977, 185-206), πού δέν ήταν δυνατό να τή γνωρίζει ό Δ. Με τό ίδιο πνεΰμα πρέπει να προστεθεί και ό βυζαντινός ναός του Άγ. Νικολάου (13ος αι.) κοντά στο χωριό Μεσοπόταμο τής Β. Ήπειρου, πού πρωτοδημοσίευσε ό Φρ. Βερσάκης (Βυζαντινός ναός έν Δελβίνω, ΑΔ 1, 1915, 28-44) χωρίς να καταλάβει, πώς ή σημερινή ανατολική πλευρά προέρχεται από μεταγενέστερη έπισκευή. Άποκατάσταση του μνημείου έδωσε ό Α. Meksi (Arkitura e kishës së Mesopotamit, Monumentet, 3, 1972, 47-94). Οι έλάχιστες αΰτες προσθήκες και οι τυχόν άλλες μικρότερης σημασίας πού θα μπορούσαν να γίνουν δέν μειώνουν καθόλου τήν άξία τής πολύ άξιόλογης και πλούσιας σέ υλικό έργασίας του Γ. Δ. Είναι ή πρώτη έργασία πού καταπιάστηκε με τό πρόβλημα τών δίκωχων ναών και παρά τις έλάχιστες μικροατέλειες άποτελεί σπουδαία συνεισφορά στή μελέτη του προβλήματος τών ναών τής κατηγορίας αΰτης. Μπορεί ίσως να ύπάρξουν διαφωνίες ως προς τις άπόψεις

τοῦ συγγραφέα, ὅμως ἡ σύνθεση, ἡ διάρθρωση, τὸ κριτικὸ πνεῦμα, ἡ ἀκριβὸς λογὴ καὶ σαφὴς διατύπωση εἶναι προσόντα τὰ ὁποῖα ἀξιολογοῦν τὴν ἐργασία τοῦ Γ. Α. καὶ τὰ ὁποῖα τὴν κατατάσσουν ἀνάμεσα στὰ λιὰ σοβαρὰ ἔργα ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν δίκιογχων ναῶν.

Γ. ΓΟΙΝΑΡΗΣ

Ἄ θ α ν ά σ ι ο ς Ε. Κ α ρ α θ α ν ά σ η ς, Οἱ Ἑλληνας λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς κίνησης στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες κατὰ τὴν προφαναριωτικὴ περίοδο, ἔκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 279.

Πολὴ δικαιολογημένα οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἀποτελέσαν σ' ὅλην τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας μιὰν ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἐκεῖνες ἐοτίες, ὅπου ὁ καταδικώμενος Ἑλληνισμὸς βρῆκε καταφυγὴ καὶ ἀνέπτυξε στὴ συνέχεια τὶς δυνάμεις του. Γιὰ ἓνα λόγο παράπαν οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἔχουν μιὰν ἰδιαιτερότητα προκειμένου γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ μας ἱστορία, ἀφοῦ συνδέθηκαν ἄμεσα μὲ τοὺς Φαναριώτες τῆς Κωνσταντινούπολης. Εἶναι, ἄλλωστε, πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ κλασσικὸ βιβλίο τοῦ Ν. Iorga, *Byzance après Byzance*, ὅπου, ὡς γνωστόν, γίνεται λόγος γιὰ τὶς ποικίλες δραστηριότητες αὐτοῦ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ (καὶ Νεοελληνικοῦ ἀργότερα) κόσμου οἱ τὶς ρουμανικὲς χῶρες. Ἐναν ἀπὸ τοὺς δρόμους ποῦ ἀνοίξε στὸ βιβλίο του αὐτὸ ἐρευνᾶ τὸ κρινόμενο ἐδῶ βιβλίο τοῦ κ. Ἄθ. Καραθανάση ποῦ ἀναφέρειται συγκεκριμένα στὴν παρουσίαν τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στὴ Βλαχία κατὰ τὴν ἄμεση προφαναριωτικὴ περίοδο (1676-1714). Μὲ τὸ βιβλίο αὐτὸ ὁ σ. προσπάθησε νὰ ἀνιχνεύσει τὶς αἰτίες, τοὺς τρόπους, τὶς διεργασίες, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα ὧν αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἐλληνικῆς λογιόσύνης στὴ Βλαχία καὶ ὅπως αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὴν ἐλληνικὴ (κύρια) καὶ στὴ ρουμανικὴ γραμματεία. Ἐχομε δηλ. νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ μιὰ σειρά προβλημάτων ποῦ συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα ἀπότοκα τῶν ἐξελίξεων ποῦ φέρνει ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων στὶς ἡγεμονίες σὲ μιὰ περίοδο ὅπου ὁ Ἑλληνισμὸς ἀφυπνίζεται καὶ προσπαθεῖ νὰ συνδυάσει τὴ χριστιανικὴ Ἄνατολὴ μὲ τὰ προοδευτικὰ μηνύματα ποῦ ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἀναγεννημένη Εὐρώπη.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του (Ἡ Προετοιμασία, σσ. 23-28) ὁ κ. Καραθανάσης ἐρευνᾷ τοὺς φορεῖς ποῦ ἐδημοιόργησαν τὴν προφαναριωτικὴ αὐτὴ περίοδο καὶ ποῦ εἶναι τὸ Βυζάντιο, ἡ Ὁρθόδοξία καὶ φυσικὰ οἱ λόγιοι, οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ ἐμπορο—πρόσωπα δηλ. ποῦ διέδωσαν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδείαν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά εἶναι, βέβαια, ὀρισμένοι ἐντόπιοι ἡγεμόνες ποῦ ἐβοήθησαν καθεστὴ ἐλληνικὸ καὶ ὀρθόδοξο, ἀφοῦ πιστεύουν ὅτι εἶναι οἱ συνεχιστὲς τῶν Βυζαντινῶν ἀτοκράτορων καὶ ἐπομένως ὀφείλουν νὰ υποστηρίξουν τὸ ἐλληνοχριστιανικὸ πνεῦμα. Ἐνας ἄλλος καθοριστικὸς ἐπίσης παράγοντας γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κλίματος αὐτοῦ ἦταν ὁ ρόλος ποῦ διαδραμάτισε στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς ὁ σοφὸς Φαναριώτης ἀξιωματοῦχος Ἰωάννης Καρνοφύλλης στὴν περίοδο 1650-1690 (βλ. τὸ Β' κεφ. Ἡ Συμβολὴ τοῦ Ἰωάννη Καρνοφύλλη καὶ τοῦ κ. κ. ο. τ. ο. σ. σ. 29-60). Ὁ Καρνοφύλλης εἶχε ἓνα ρόλο σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις ὄχι μόνον στὸν πολιτικὸ τομέα ἀλλὰ καὶ στὸν πολιτιστικὸ, τὸν ὁποῖο ὁμολογουμένως ἐπηρεάσε θεμελιωδῶς. Εἶναι ὁ λόγιος ποῦ μὲ τὸ σύστημά του καὶ τὶς ἰδέες του συνεδύασε δυναμικὰ τὴν ἐλληνικὴ Ἄνατολὴ καὶ τὴ φωτισμένη Εὐρώπη, ὅπως λίγες δεκαετίες ἀργότερα εἶχαν ὀραματιστεῖ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης καὶ ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεῖας. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς διδασκαλίας του διοχετεύθηκε στὴ Βλαχία κι ἔγινε ὄφορμὴ γιὰ παραπέρα ἐξελί-